

Tarp socializmo kritikos ir vaikystės nostalgijos: sovietmečio atmintis aštuntojo dešimtmečio kartos gyvenimo istorijose

Irena Šutinienė

Lietuvos socialinių tyrimų centro Sociologijos institutas
Institute of Sociology at Lithuanian Social Research Center
irena.sutinieni@lisc.lt
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0405-7851>

Santrauka. Straipsnyje nagrinėjami 1970–1979 m. Lietuvoje gimusios kartos autobiografinės sovietmečio atminties bruožai. Ši karta kaip tyrimo objektas įdomi dėl jos socializacijos dviejose sociopolitinėse sistemose patirčių: jos vaikystė ir paauglystė siekia sovietinius laikus, o suaugystės pradžia sutampa su socializmo žlugimo ir demokratinės valstybės atkūrimo laikotarpiu. Analizuojant gimusios 1970–1979 m. kartos gyvenimo istorijas, aptariama, kokiais specifiniais bruožais ši karta papildo sovietmečio atminties diskursą. Greta tiesioginių šios kartos patirčių aprašymo aptariamas ir klausimas, kaip aštuntojo dešimtmečio kartos gyvenimo istorijose reprodukuojama vyresnių šeimos kartų sovietmečio atmintis.

Pagrindiniai žodžiai: karta, sovietmečio atmintis, gyvenimo istorija, tapatybė.

Between the Critique of Socialism and Childhood Nostalgia: The Memory of Soviet Era in the Life Stories of the 1970s Generation

Abstract. The article examines the autobiographical memory of the 1970s generation about the Soviet era. This generation, born in 1970–1979, is interesting for research because of its socialization in two different social and political systems: its childhood and adolescence date back to the Soviet period, while the beginning of adulthood coincides with the collapse of socialism and the restoration of democracy. Based on an analysis of life stories of the 1970s generation, the article explores features of memory of this generation, how it corresponds to the discourse of autobiographical memory of the Soviet era, as well as the generation's role in the intergenerational transmission of Soviet-era family memory.

Keywords: generation, memories of Soviet era, life story, identity.

Received: 20/04/2020. Accepted: 12/10/2020.

Copyright © 2020 Irena Šutinienė. Published by Vilnius University Press. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution Licence, which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

Įvadas

Mes esam laimingi tuo, kad matėm ir tą sovietinę sistemą, matėm visus trūkumus, galbūt, ir pliusus tam tikrus. Labai geras buvo tas laikas revoliucijos, perversmo, Sąjūdžio. Viskas buvo labai gyva ir visiems širdy buvo, visi turėjo tokią viltį, patriotizmą ir visus kitus dalykus išgyveno per pačią paauglystę. Mes – kas yra pliusas – mes <...> matėm sovietmetį, kur ne iš teorijos... Kaip kalba, pavyzdžiui, dvidešimties–dvidešimt penkių metų žmonės ten forumuose ar dar kažkur, <...> tai nebuvo jų gyvenimo dalis. O mūsų buvo – dalis, ir gana svarbi (vyras, g. 1978).

Visuomenės atmintis yra dinamiška ir kolektyviniu, ir individualiu lygmeniu. Svarbus šios atminties kaitos veiksnys yra kartų kaita. Kaip rašo Aleida Assmann ir Linda Shortt, „vyresnių kartų patirčiai traukiantis į visuomenės pakraščius ir prarandant savo aktualumą (išskyrus išskirtiną istorijos liudininkų vaidmenį), centre atsiduria jaunesnioji karta, atskleisdama naujus bendrų patirčių horizontus“ (Assmann and Shortt 2012; 7). Tyrimai rodo, kad skirtingos kartų patirtys yra vienas svarbiausių pokomunistinių Baltijos šalių kolektyvinę atmintį struktūrinančių formatų (Kõresaar 2016; 436) ir svarbus šiose šalyse vyraujančių sovietmečio atminties kultūros diskursų kaitos veiksnys (Jõesalu and Kõresaar 2013; Kõresaar and Jõesalu 2016). Taip pat pažymima, kad komunizmo atmintis Rytų Europoje yra daugiausia komunikacinė¹, todėl svarbus vaidmuo joje tenka įvairių grupių ir individų patirčių prisiminimams (Kovács 2003; 155–156). Daugelis tyrimų rodo, kad būtent šiai atminties formai atstovaujantys skirtingų kartų autobiografinės atminties ir sakininės istorijos naratyvai (prisiminimai, biografiniai ar sakininės istorijos pasakojimai) buvo ir yra svarbus veiksnys, daugelyje pokomunistinių šalių turėjęs įtakos viešųjų atminties kultūros diskursų kaitai (Mitroiu 2018; Jõesalu and Kõresaar 2013; Kõresaar and Jõesalu 2016; Kaprans 2016; Gephardt 2018).

Aštuntojo dešimtmečio kartą, kurios atmintis čia nagrinėjama, pokomunistinių šalių tyrėjai dažnai apibūdina kaip „pereinamąją kartą“ (Nugin 2010; 2015; Shortt 2012), „slenksčio kartą“ (Gephardt 2018) ar „tėvų neprižiūrėtą kartą“ (angl. *latchkey generation*) (Pohrib 2019). Ji mokslininkus domina dėl savo padėties „tarp“ dviejų sistemų: jos atstovų vaikystė ir paauglystė siekia dar komunistinį laikotarpį, bet suaugstės pradžia sutampa su socializmo žlugimo ir demokratinių valstybių atkūrimo laikotarpiu. Šios kartos atsiminimai apie komunistinį laikotarpį jau susilaukė nemaža tyrimų pokomunistinėse šalyse (Nugin 2010; 2015; Mineva 2014; Shortt 2012; Michalache 2014). Šie tyrimai atskleidžia daugelį bendrų šios kartos socializmo atminties bruožų, bet taip pat jie rodo nemažą konkrečių vietos ir laiko kontekstų įtaką šiai atminčiai (Nugin 2015; 123). Sovietmečio atminties reikšmę Lietuvos aštuntojo dešimtmečio kartos tapatybei gerai iliustruoja šio straipsnio epigrafe cituojama ištrauka iš šios kartos informanto

¹ Janas ir Aleida Assmannai skiria *komunikacinę* ir *kultūrinę* atmintį. Kultūrinė atmintis reiškia fiksuotomis kultūros formomis (tekstais, paminklais, muziejais, ritualais, populiariosios kultūros formomis ir kt.), perduodama organizuota komunikacija, jos laiko horizontas gali siekti tūkstantmečius. Komunikacinė atmintis apibūdina dabar gyvenančių kartų bendrai pergyventų įvykių atmintį, artikuliuojamą ir perduodamą neformalioje komunikacijoje. Ji yra labiau negu kultūrinė atmintis fragmentuota, kintanti, apima ribotą (iki 80–100 metų) laiko horizontą (Assmann 2008).

interviu: gyvenimo dviejose sistemose ir sociopolitinių transformacijų patirtis bei atmintį ši karta laiko svarbiausiais jos savastį apibūdinančiais bruožais. Nors svarbiausiomis kartos tapatybei jos atstovai laiko transformacijų patirtis, sovietmečio atmintis taip pat suvokiama kaip labai svarbi kartos savivokos dalis, nors, kaip cituotame fragmente, tai dažnai tik vaikystės atsiminimai.

Šiame straipsnyje aptariama 1970–1979 m. Lietuvoje gimusios kartos autobiografinė sovietmečio atmintis. *Kartos* sąvoka šiai Lietuvos gyventojų amžiaus kohortai apibūdinti straipsnyje vartojama iš dalies sąlyginai. Kartos nėra „objektyvūs“ vienalyčiai ir nekintantys dariniai, ši samprata tiek mokslo, tiek kituose diskursuose yra konstruojama ir rekonstruojama nuolatinėje sąveikoje tarp kartos savosios tapatybės ar savimonės artikuliacijų ir „išorinių“ diskursų. Atsižvelgiant į apibrėžties kriterijus, tos pačios amžiaus kohortos žmonės gali būti priskiriami skirtingoms². Remiantis biografiniuose interviu užrašytų gyvenimo istorijų analize³, straipsnyje nagrinėjami specifiniai aštuntojo dešimtmečio kartos atminties bruožai, kuriais ši karta papildo sovietmečio autobiografinę atmintį. Aptariami tiek tiesioginių kartos sovietmečio patirčių atminties, tiek šeimų atminties apie vyresnių šeimos kartų sovietmečio patirtis interpretavimo aštuntojo dešimtmečio kartos gyvenimo istorijose specifiniai bruožai.

Kartų autobiografinė atmintis ir posovietiniai atminties kultūros diskursai

Dabartinė Lietuvos sovietmečio atminties kultūra⁴ heterogeniška ir daugiasluoksnė, joje koegzistuoja keli diskursai. Oficialiajame dominuojančiame pasakojime sovietmetis Lietuvoje, kaip ir kitose Baltijos šalyse, iki šiol interpretuojamas griežtai neigiamai, kaip svetima okupacija, nutraukusi „normalią“ visuomenės ir valstybingumo raidą, prie kurios sugrįžta tik atkūrus Nepriklausomybę (Nikžentaitis 2013; 526; Jõesalu and Kóresaar 2013; 7). Šiame pasakojime, kuris susiformavo jau Dainuojančios revoliucijos metu ir ryškiai dominavo XX a. paskutiniuose dešimtmėčiu, buvo svarbi vyriausiosios gyventojų kartos, gimusios dar iki 1940 m. okupacijos ir patyrusios stalininį laikotarpį, autobiografinė atmintis. Svarbiausi jame buvo patyrusių represijas

² Gimusi 1970–1979 m. Lietuvos amžiaus kohorta straipsnyje įvardijama kaip *aštuntojo dešimtmečio karta* remiantis tuo, kad, čia aptariamo tyrimo duomenimis, dauguma jos atstovų save priskiria savitai kartai ir savo kartos tapatybės savimonėje brėžia chronologines ribas, kurios iš esmės sutampa su šios amžiaus kohortos ribomis. Be to, analogiška amžiaus grupė apibūdinama kaip karta ir kitose pokomunistinėse šalyse atliktuose tyrimuose (Nugin 2010; 2015; Shortt 2012; Gephardt 2018; Mineva 2014). Ir tyrimo duomenyse atsispindinčiose kartos atstovų savo tapatybės apibrėžtyse, ir Lietuvos viešuosiuose bei mokslo diskursuose ši karta įvardijama įvairiais terminais (*transformacijų, permainų, lūžio, paskutinė sovietmečio karta* ir pan.), todėl, nenorint akcentuoti kurio nors vieno apibrėžties kriterijaus, pasirinktas neutralusis *aštuntojo dešimtmečio kartos* pavadinimas.

³ Straipsnyje naudojami duomenys surinkti vykdant Lietuvos mokslo tarybos finansuotą projektą „Paskutinioji sovietmečio karta kintančios modernybės kontekstuose“ (S-MOD-17-14).

⁴ *Atminties kultūros* sąvoka apibūdinami visuomenėje funkcionuojantys praeities vaizdiniai, išreikšti kultūros formomis. Ši sąvoka artima minėtai J. ir A. Assmannų *kultūrinės atminties* sąvokai, kuri yra kiek modifikuota, atsisakant griežto kultūrinės ir komunikacinės atminties skyrimo bei išryškinant komunikacinius, konstrukcionistinius, heterogeniškumo ir kitus aspektus (Nikžentaitis 2011; 7–23).

žmonių prisiminimai, atlikę režimo nusikaltimų ir kitos sovietmečiu nuslėptos tikrovės liudijimų vaidmenį. Kitų žmonių grupių, ypač vyresniosios kartos, sovietmečio prisiminimų struktūroje taip pat vyravo šio „normalybės pertrūkio“ diskurso interpretacinės schemos (Šutinienė 2014; 230–235). Šis sovietmečio atmetimo diskursas oficialiojoje Lietuvos atminties kultūroje ir politikoje tebedominuoja iki šiol (Nikžentaitis 2013; Christophe 2013).

Apie 2000 m. sovietmečio atminties diskursai tampa labiau heterogeniški ir daugiasluoksniai. Sovietmečio atmetimo diskursas išlieka ir tebeužima dominuojančią padėtį, bet greta jo Lietuvoje, taip pat Latvijoje ir Estijoje atsiranda naujų diskursų, kuriuose sovietmetis prisimintas iš vėlyvojo sovietmečio kasdienybės perspektyvos ir kurie dominuojantį diskursą papildė naujomis temomis ir nevienareikšmiais vertinimais (Christophe 2013; Kaprāns 2016; Jõesalu and Kõresaar 2013; Šutinienė 2016b). Šios naujos interpretacijos, greta didėjančios sovietmečio atminties temų įvairovės akademiniam, meno, žiniasklaidos laukuose, daugiausia skleidėsi autobiografinėmis formomis (sovietmečio kultūros asmenybių, buvusios nomenklatūros atstovų, „eilinių“ žmonių prisiminimuose ir gyvenimo istorijose) ir čia vyravo „pirmosios sovietmečio kartos“ (gimusios maždaug 1945–1959 m.) prisiminimai (Rubavičius 2007; Ivanauskas 2011; Šutinienė 2016b). Daugumoje šių prisiminimų hegemoniško sovietmečio atmetimo diskurso vertinimai neginčyti, bet atskleisti kitokie požiūriai į sovietinę praeitį, interpretuoti iš biografinių vėlyvojo sovietmečio kasdienybės patirčių perspektyvos. Juose taikytos atminties strategijos, kuriomis siekta sovietmetį ne totaliai atmesti, o vienaip ar kitaip „normalizuoti“ kai kurias šio laikotarpio patirtis vyraujančių posovietinių diskursų atžvilgiu. Bandyta atskleisti šių patirčių nevienareikšmiškumą ar kitaip pateisinti šiuose diskursuose neigiamai vertintas patirtis (Christophe 2013; Rubavičius 2007; Šutinienė 2016a; 2016b). Viena iš tokių strategijų, sukėlusį nemažai diskusijų pokomunistinėse šalyse, buvo vadinamoji „socializmo nostalgija“. Baltijos šalių autobiografiniame diskurse ji būdingiausia minėtos „pirmosios sovietmečio kartos“ prisiminimams (Jõesalu and Kõresaar 2013; Kaprāns 2016; Šutinienė 2016a).

Sovietmečio atmintis svarbi ir jaunesnėms kartoms. Pastebima, kad pastaruoju dešimtmečiu sustiprėjo dėmesys sovietmečiui meno ir akademinėse tyrimų srityse ir kad atsiranda naujų, įvairesnių sovietmečio interpretacijų, kurias daugiausia plėtoja tyrėjai ir menininkai, gimę 1965 m. ir vėliau (Narušytė 2015; 46; Mykolaitytė 2016). Šios sovietmečio interpretacijos atsiranda įvairiose srityse ir apima platų temų spektrą: meno diskursuose – nuo represijų, laisvės, pasipriešinimo iki šviesių vaikystės prisiminimų; mokslo interpretacijose pradeda cirkuliuoti tokie vėlyvojo sovietmečio apibūdinimai kaip „vartotojų visuomenė“, „išradingųjų visuomenė“ ar „nuobodulio visuomenė“ ir pan. (Narušytė 2015; 46, 49). Galima pažymėti, kad daugumą pastaruoju metu aktyviai sovietmetį tiriančių istorikų, literatūrologų, menotyrininkų, kultūrologų sudaro būtent šiame straipsnyje aptariamos aštuntojo dešimtmečio kartos atstovai.

Metodologinės atminties tyrimo prielaidos

Aštuntojo dešimtmečio kartos autobiografinės atminties specifikai turi įtakos daugelis veiksnių. Mikroistorijose – biografiniuose ar sakytinės istorijos pasakojimuose – reiškiamas

atmintis niekada nėra tik individuali, ji visada susijusi su platesniais socialiniais kontekstais ir įvairiais kolektyvinės atminties formatais. Biografiniame pasakojime susipina individuali, komunikacinė, kultūrinė ir politinė atmintis (Assmann 2013; 40; Jõesalu and Kõresaar 2013; 5). Todėl aštuntojo dešimtmečio kartos atstovų sovietmečio prisiminimai ir vertinimai jų gyvenimo istorijose neretai apima ne tik jų gyventą, bet ir ankstesnį sovietinį laikotarpį. Kalbant apie laiką iki aštuntojo dešimtmečio, ypač stalinizmo laikotarpį, šiose istorijose dažnai pasitelkiama šeimų atmintis – šeimos narių komunikacijoje perduota atmintis apie šeimos praeitį. Komunizmo atmintis, kaip minėta, yra daugiausia komunikacinė (Gephardt 2018; 549), o šeimų atmintį tyrėjai laiko viena svarbiausių komunikacinės atminties formų (Hirsch 2008; 110). Todėl šeimų atminties įtaką aštuntojo dešimtmečio kartos sovietmečio atminčiai galima laikyti neatsitiktine.

Įvairių šalių tyrimai rodo, kad ryškūs kartų skirtumai pototalitarinėse šalyse atsiskleidžia totalitarinio laikotarpio trauminių įvykių, ypač susijusių su kaltės ir atsakomybės klausimais, atmintyje (Welzer 2008; Schaumann 2008; Gephardt 2018). Trijų genealoginių kartų – trauminius įvykius išgyvenusiųjų, jų vaikų ir anūkų kartų – tokios atminties tyrimai nustatė, kad dažnai „sugrąžinantis“ ar naujai interpretuojantis šią atmintį veikėjas yra trečioji – anūkų – genealoginė karta. Ši „anūkų karta“, ypač jei ji formavosi demokratinėje ir daugiakultūrinėje visuomenėje, „apmąstydamą totalitarinę praeitį turi tokius pranašumus kaip didesnė empatija ir kritiška distancija“ (Schaumann 2008; 225). Aštuntojo dešimtmečio kartos gyvenimo istorijose labiausiai traumuojančio laikotarpio – stalininio – atminčiai dažniausiai atstovauja jų senelių kartos patirtys, perduotos, kaip minėta, per šeimų atmintį. Todėl kartos atminties specifika apibūdinančių bruožų ieškoma ir jos santykyje su šeimų atmintimi⁵, ypač stalininio laikotarpio šeimos narių patirtimis.

Šeimos atmintis yra ne tik viena iš komunikacinės atminties formų, bet ir svarbus tarpininkas tarp individualios atminties ir įvairių kolektyvinių jos formų⁶ (Erl 2011; 308, 315). Sudėtingoje įvairių atminties lygmenų sąveikoje dažnai esama atotrūkio tarp šių lygmenų, taip pat tarp šeimų ir oficialiosios atminties (Erl 2011; 315; Welzer 2008). Šis atotrūkis ypač dažnai išryškėja įvykių sociopolitinėms transformacijoms, kai radikaliai kinta dominuojantys oficialūs pasakojimai apie praeitį. Kaip pažymi Assmann ir Shortt, po politinių transformacijų „individualios atmintys nėra lengvai perrašomos ir žodžiu pasakojamos šeimų istorijos dažnai išlieka

⁵ Šiuo atveju šeimų atminties reprodukovimas šeimos kartose nėra pagrindinis tyrimo objektas, nes tam reikėtų specialaus tyrimo. Šiame tekste ankstesnių šeimos kartų sovietmečio patirčių interpretacijos aštuntojo dešimtmečio kartos šeimų istorijose aptariamos kaip vienas iš kartos sovietmečio atminties bruožų.

⁶ Atminties tyrimuose šeimos atmintis suvokiama kaip sudėtingas ir daugiaplotmis reiškinys. Remiantis klasikine kolektyvinės atminties sampratos kūrėjo sociologo Maurice'o Halbwachso teorija, skiriami šie šeimos atminties sampratos aspektai: 1) šeima kaip fundamentalus individualios atminties „socialinių rėmų“ komponentas; 2) šeimos atmintis kaip kolektyvinės atminties tipas (šeima kaip atminties bendruomenė, kuriai būdingos specifinės atminimo praktikos, turinys, bruožai, funkcijos); 3) šeima kaip tarpininkas, siejantis individualią atmintį su didesniais kolektyvinės atminties formatais (nacionaliniu pasakojimu ir pan.) (Erl 2011; 308).

keliose kartose. Jos gali būti ir nesuderinamos su oficialiuoju naratyvu, kuris sukuriamas po trauminių įvykių“ (Assmann and Shortt 2012; 3). Todėl tikėtina, kad aštuntojo dešimtmečio kartos atstovų šeimos patirčių interpretacijose gali būti neatitikimų bei įtampų, susijusių su dominuojančiu sovietmečio atminties pasakojimu. Šeimose reprodukuojamai atminčiai didelę įtaką daro lojalumas šeimai ir emociniai ryšiai (Welzer 2008; Erll 2011; 315).

Vyresnių šeimos kartų trauminių patirčių atmintis jaunesnėse šeimos kartose neretai funkcionuoja kaip „po-atmintis“ (angl. *postmemory*) – šeimose perduota vyresnių kartų trauminių patirčių, kurių jaunesnės kartos nepatyrė, atmintis, su kuria jaunesnės kartos emociškai tapatinasi. Tokiam tapatinimuisi dažnai tenka pasitelkti vaizduotę, nes šią praeitį jie „atsimena“ tik iš girdėtų istorijų, matytos vaizdinės informacijos ir elgesio, tarp kurių jie augo (Hirsch 2008; 106–111).

Dominuojantys oficialieji (institucionalizuoti) atminties pasakojimai, kaip minėta, daro didelę įtaką gyvenimo istorijose reiškiamoms atminties versijoms (Assmann 2013; 40). Dominuojantys pasakojimai ne tik teikia interpretacines schemas individualiems atminties naratyvams, bet ir perteikia moralines bei vertybines gaires, kaip derėtų vertinti praeitį (Fivush and Merrill 2014; 302). Gyvenimo istorijų atveju oficialiųjų naratyvų moraliniai vertinimai taikomi ir vertinant šių istorijų autorių bei jų šeimų narių praeities patirtis. Daugelis atminties tyrėjų pažymi, kad pokomunistinėse šalyse atminties kultūroje dominuojantys binariniai „juoda–balta“ socializmo vertinimai dažnai kelia įtampas (Klumbytė 2010; Christophe 2013; Kaprans 2016), o „viešasis požiūris į komunizmą dažnai konfliktuoja su daugeliu asmeninių prisiminimų“ (Mitroiu 2018; 92). Lietuvos oficialiojoje atminties politikoje, kaip minėta, iki šiol dominuoja sovietmečio atmetimo pasakojimas (Nikžentaitis 2013; 526), todėl panašias įtampas derinant neigiamus sovietmečio vertinimus ir „laimingos vaikystės“ prisiminimus vienaip ar kitaip turi įveikti savo gyvenimo istorijose ir aštuntojo dešimtmečio kartos atstovai. Skirtingai nuo vyresniųjų kartų, šiai kartai gyvenant komunistiniuose režimuose dar neteko priimti atsakingų sprendimų ir tai turėtų sušvelninti minėtas įtampas. Kartos moralinį „nekaltumą“ daugelis tyrėjų laiko svarbiu jos atminties savitumą lemiančiu veiksniu (Mitroiu 2018; Shortt 2012; Nugin 2015).

Aštuntojo dešimtmečio kartos vaikystės ir paauglystės amžius sovietmečiu turėtų daryti įtaką jos atminčiai ir dėl vaikystės atminties specifikos. Kalbant apie vaikystės atmintį, dažnai įvardijamas vaikystės suvokimų apolitiškumas. Pasak Mayos Nadkarni, vaiko suvokimai yra pagal apibrėžimą „ikipolitiški“ ir transistoriniai (Nadkarni 2010; 199), o atminties tyrimuose „pastebima bendra nuoseklaus vaikystės, švenčių ir atostogų atminties deideologizavimo tendencija“ (Kozlova 2016; 173). Vaikystės prisiminimams būdinga ir nostalgija bei teigiamos emocijos: „[V]aikystė dažnai suvokiama ir prisimenama kaip individo „aukso amžius“ (Dobre 2017; 126). Kartais net teigiama, kad „vaikystės patirtys dažniausiai yra universaliai geros“ (Nugin 2015; 127).

Straipsnis grindžiamas 60 biografinių interviu, atliktų su gimusiais 1970–1979 m. informantais, analize. Interviu daryti 2017–2018 m. Informantai buvo atrinkti ne tik atsižvelgiant į amžių, bet ir stengiantis atspindėti socialinių pozicijų (gyvenamosios vietos, lyčių, išsilavinimo, profesijų) įvairovę. Biografiniuose interviu informantų prašyta papasakoti savo biografiją (vai-

kystės, edukacijos, darbo, partnerystės ir kt. istorijas), o pasakojimo pabaigoje klausta apie savo kartos tapatybės suvokimą, Nepriklausomybės laikotarpio vertinimus ir sovietmečio keliamas asociacijas. Atliekant kokybinę tekstų turinio analizę, analizuotos ir koduotos informantų biografinių pasakojimų dalys, kuriose pasakojama apie sovietmetį (pasakojimai apie gyvenimo laikotarpį maždaug iki 1988 m. bei kiti tekstų fragmentai, kuriuose minėtas sovietmetis), ir atsakymai į minėtą klausimą apie sovietmečio asociacijas.

Nostalgiški „laimingos vaikystės“ prisiminimai

Aštuntojo dešimtmečio kartos sovietmečio patirtys nevienodos: jaunesnioji kartos dalis (gimusių maždaug 1976 m. ir vėliau) sulaukė sovietmečio pabaigos dar būdami vaikai ar paaugliai, o vyresnieji (gimę maždaug iki 1975 m.) – būdami vėlyvos paauglystės ar ankstyvos suaugystės amžiaus. Tai lėmė ir skirtingas institucines jų socializacijos aplinkas – jaunesnieji sovietmečiu buvo lankę tik vaikų darželį ir daugiau ar mažiau pagrindinės mokyklos klasių, o dauguma vyresniųjų buvo spėję baigti sovietines mokyklas, dalis pačių vyriausiųjų pradėjo ir profesines studijas, įsijungė į darbo rinką ar buvo paimti į sovietinę kariuomenę⁷. Skyrėsi ir įsitraukimo (vėlyvučiu sovietmečiu iš esmės privalomo) į vaikų ir jaunimo politines-ideologines organizacijas patirtys: vyresnieji dalyvavo ir spaliukų, ir pionierių, ir komjaunimo organizacijose, o dauguma jaunesniųjų neturi dalyvavimo komjaunimo, dalis – ir pionierių organizacijose patirties⁸. Vyresnieji daugiau susidūrė ir su laisvių (informacijos, judėjimo ir kt.) ribojimais, kurie *perestroikos* metu jau pradėjo irti. Apskritai vyresnė kartos dalis daugiau susidūrė su sovietmečio ideologine indoktrinacija ir totalitarine kontrole. Su tuo susiję ir kai kurie šių grupių sovietmečio atminties skirtumai, bet dauguma aptariamų bruožų būdingi visai kartai, dažnai skiriasi tik vieno ar kito leitmotyvo ar interpretacijos paplitimo laipsnis.

Vaikystės patirtis dauguma kartos atstovų prisimena dažniausiai teigiamai, su nostalgijos atspalviu. Jaunesniųjų (gimusių maždaug 1976 m. ir vėliau), kurių sovietmečio patirtys apima tik „ikipolitišką“ vaikystės laikotarpį, pasakojimuose tokių nostalgiskų prisiminimų daugiau. Vyresnių kartos atstovų (gimusių maždaug 1970–1975 m.) sovietmečio patirtys sudėtingesnės, jose esama daugiau totalitarinio režimo sąlygotų gyvenimo anomalijų. Savo atmintį jie įvardija kaip „dvejopą“:

Dvejopai, sakau, man... Kaip ir stabilumas... man taip, ta vaikystė buvo labai gera – aišku, čia prisidėjo tėvai daug prie to – faktiškai nieko netrūko. Tėvas pats per praktiką <...> prasimušęs, sunkų dar tokį, sporte, bet viską užtikrino. Mama buvo gera labai... Bet, matyt, kai daug nereikėjo apie tą buitį galvoti... dar gauni kažką – paskaitydavai, o negalėdavai visur išsireikšt, ko nori, pasakyti... Laisvės trūko (V1971).⁹

⁷ Gimę 1970–1971 m. vyrai dar turėjo tarnauti sovietinėje kariuomenėje.

⁸ Spaliukų organizacija buvo skirta 6–9 metų mokiniams, 10–14 metų vaikai priklausydavo pionierių organizacijai, nuo 15 metų jaunuoliai privalėdavo stoti į komjaunimo organizaciją.

⁹ Koduose cituojamų interviu ištraukų pabaigoje raidės M ir V nurodo informantų lytį, skaičiai – gimimo metus.

Vaikystės nostalgija laikoma universalia atminties forma. Pasak Majos Nadkarni, vaikystės nostalgija yra „universalus pačios vaikystės kaip lengvesnio, „nekalto“ laiko ilgesys“ (Nadkarni 2010; 199). Aštuntojo dešimtmečio kartos nostalgijai būdingi tipiški Svetlanos Boym apibūdintos refleksyvosios nostalgijos bruožai, tokie kaip ironija bei dėmesys konkrečioms vaikystės kasdienybės detalėms, fragmentams, ženklams (Boym 2001; 49). Šiuos bruožus iliustruoja gimusio 1979 m. informanto pasakojimas:

Na, kadangi aš bandau iškart argumentuoti, dėl ko nekelia kažkokių blogų asociacijų, tai... Taip, mes buvom vaikai. Buvo ledai – tu už septyniolika kapeikų galėdavai, močiutės duotų, nusipirkti ledų, „Plombyro“, kiekvieną dieną <...>. Sakykime, filmukai... Aišku, dabar, turbūt, būtų nesurprantama laukti devintos valandos vakaro, kad pažiūrėti [pasižiūrėtum] trisdešimt minučių filmukus ir eiti [eitum] miegoti, per nespalvotą televizorių. <...> Sode turėjome namelį tokį iš lentų, kuris po šiai dienai mėgstamas ir mylimas, ir, aišku, su dabartinėm statybom nieko bendra neturintis, bet daug džiaugsmo suteikė ir tėvams, ir man kaip vaikui. Tai sodas ir seneliai – sakykime, du dalykai... ir rečiau nuvažiuodavom pas mamos senelius, kadangi jie toliau – penkiasdešimt kilometrų. Aišku, ir iš ten yra prisiminimų, dėl ko dabar tą kaimą taip ir myliu (V1979).

Kartos prisiminimai liudija tų žmonių sovietmečio vaikystės nostalgiją esant kitokią negu vyresnių kartų – ji yra mažiau selektyvi ir joje nevengiama ir sovietmečio patirčių, susijusių su dabartiniame dominuojančiame diskurse smerkiamais reiškiniais¹⁰. To paties informanto pasakojime nostalgijos objektas yra ir politiniai to meto gyvenimo reiškiniai, kurie vaiko akimis matyti depolitizuotai, o dabartiniu informanto požiūriu traktuojami ironiškai:

Iki to laiko labai įsiminę yra tie vadinami paradai: 1-os Gegužės, 9-os Gegužės eitynės. Reiškia, tai kaip vaikui būdavo, nagi, baisiai įdomu pasižiūrėti tų karo mašinų – tanketės, kareiviai čia eina – labiausiai tų tankečių pažiūrėti [šypsosi – I. Š.]... Ir berods per 9-os Gegužės šventę tai eidavom jau tų kariškių pažiūrėt, ten ir veteranai rinkdavosi – tai, vat, tokie įsiminę dalykai yra. CK pirmininkas mojuoja rankyte su visa savo „chebra“ vėliavėlėm mojuoja... Aš nežinau, man... tie visi paradai – tu nevertini to kaip gėrio ar blogio... bet tame yra veiksmai, vaikui patrauklus, berniukams juo labiau – tai yra technika, tai yra vaikystė (V1979).

Kartais informantai tiesiogiai įvardija, kad jie „buvo vaikai“ ir atstovauja „ikipolitinei“ vaiko perspektyvai, lyg teisindamiesi dėl nostalgikų prisiminimų. Tai rodo esant tam tikrų įtampų tarp dominuojančių sovietmečio vertinimų ir pozityvių prisiminimų, jas įveikti padeda vaiko perspektyvos įvardijimas:

Jeigu taip iš mano pačios [patirčių], tai man buvo patogu, man buvo gerai... Man kaip vaikui nebuvo siunčiami jokie blogi sovietmečio signalai. Aš jų negaudavau, nematydavau, nesusidurdavau. Todėl man nėra jausmo... nes vis tiek iš tų laikų visi emocijas turim – aš žinau istorijas, kaip kaimynui blogai, nu, bet aš to nesuokiau (M1975).

¹⁰ Vyresnės kartos („pirmosios sovietmečio kartos“, g. 1945–1959 m.) sovietmečio nostalgija Lietuvoje dideliu laipsniu išreiškė dabarties visuomenės kritiką, todėl joje selektyviai išryškinti tuometinio gyvenimo bruožai, kurių pasigendama dabartyje (sovietmečio saugumas *vs.* dabarties nesaugumas, sovietmečio bendruomeniškumas *vs.* dabarties susvetimėjimas ir kt.). Šios nostalgijos objektas yra depolitizuotai suvoktos sovietmečio kasdienybės reiškiniai, dažniausiai ignorojant politinius-ideologinius aspektus (Šutinienė 2016b).

Cituotuose fragmentuose matomas ir kitas būdingas kartos istorijų bruožas – šviesūs nostalgiški vaikystės prisiminimai susipina su kritiškais bei ironiškais sovietmečio vertinimais. Nostalgiškuose prisiminimuose apie sovietinius animacinius filmus minimi ir tokie jų bruožai kaip militarizuotas bei ideologizuotas turinys ir per juos vykdyta ideologinė indoktrinacija:

Ir jeigu tu žiūri filmuką, reiškia, „Lietučij Karabl“ – lyg tai vaikams filmukas, bet jame užkoduota daug gilesnė mintis. Tai jau jaunesnė karta šito filmuko, netgi ir suprasedama, galbūt, rusų kalbą, jinais nesupras, ką čia norėjo parodyti. O mums tai lyg tai davė, sakytčiau – iš savo dabartinio supratimo kalbu – davė lyg tai tokį pririšimą <...> sovietų laikmečiu tos pačios valdžios noras buvo jaunimą pritraukti prie Rusijos didybės, reiškia, Sąjungos (V1979).

Jeigu kalbant apie multiplikacinius filmus, tai realiai tarybiniais laikais buvo tik du, kurie normalūs buvo, tai – „Mikė Pūkuotukas“, tikriausiai, ir „Karlsonas, kuris gyveno ant stogo“. Nežinau, visi kiti tokie, biškį kažkokie, vis tiek traumuojantys (V1970).

Ir vaikystės prisiminimuose apie sovietmečio sunkumus esama šiltai, nostalgikai prisimenamų bruožų ar detalių. Su nostalgija ir ironija prisimenamos kai kurios stovėjimo eilėse, su prekių deficitu ar buitinais nepatogumais susijusios patirtys. Tai irgi sietina su kartos amžiumi – šias problemas spęsdavo suaugusieji. Pavyzdžiui, gyvenimas sunkiomis buitinėmis sąlygomis prisimenamas išryškinant tokiomis sąlygomis gyvenusių žmonių bendruomeniškumą:

Tai mes linksmai gyvendavom, atsimenu. Pas mus tas bendrabutis buvo sujungtas su sporto sale, ir ten mes eidavom maudytis į sporto salės dušą, nes mes dušo neturėdavom... tikrai, mes taip vieningai gyvenom su tais kaimynais, labai – bendra visa didelė šeima (M1977).

Pasitelkus kartos atminčiai būdingą ironiją vaikystės prisiminimuose atskleidžiamas daugelio sovietinės kasdienybės epizodų absurdiškumas, nelogiškumas. Žmonės prisimena kai kurių dalykų absurdiškumą pastebėję ir vaikystėje:

Nu, man, žinot, kai vaikas esi, tai viskas rožinėm spalvom... Realiai, ta asociacija, kad parduotuvėj, reiškias, ateini, ten – tuščia... Man labiausiai patikdavo, kad, reiškias, žuvm ar ten mėsa prekiaudavo, ir ten tie šaldytuvai stovi įjungti, šalti, o ten guli... kokia nors kiaulės koja, viena, cha-cha. Tai man šitas, nežinau, tuo metu tai man labai keista buvo... Dabar aš... protingai paklausčiau, kam laikyti tokį didelį šaldytuvą, jeigu ten užimta tikrai du procentai vietos, o tada, paprasčiausiai, tokia keistenybė [atrodė – I. Š.] (V1970).

Tad aštuntojo dešimtmečio karta autobiografinės sovietmečio atminties diskursą papildė teigiamais ir džiugiais „laimingos vaikystės“ prisiminimais. Ji integruoja į savo gyvenimo istorijas įvairias sovietmečio patirtis: sovietinę praeitį prisimena ir nostalgikai, per džiaugsmingų vaikystės emocijų prizmę, ir interpretuoja ją kritiškai, atpažindama ir ironiškai vertindama neigiamus sovietmečio kasdienybės bruožus. Šiai nostalgijai būdinga ironiška distancija ir vaikystės „nepolitiškumas“ padeda derinti teigiamai nuspalvintą asmeninių patirčių atmintį su neigiamais viešojo diskurso vertinimais. Gyvenimo istorijose matoma universali vaikystės nostalgija nepolitinė, kitaip negu vyresnių kartų „socializmo nostalgija“, kurioje neretai reiškiami dabarties kritika ar ateities utopijos. Ji yra mažiau selektyvi negu pastaroji ir atskleidžia daugiau vėlyvojo sovietmečio kasdienybės atspalvių.

Neigiami sovietmečio prisiminimai ir atminties kultūros diskursai

Kritiški režimo vertinimai kartos gyvenimo istorijose

Nostalgiškai ir džiugiai prisimindami daugelį vaikystės ir paauglystės patirčių, informantai kartu įvardija nemažai neigiamų sovietinės tikrovės bruožų. Sovietinį režimą vertina kritiškai ir aiškiai neigiamai, kartais išryškindami totalitarinius jo bruožus. Tokie griežtai neigiami sovietmečio vertinimai, pabrėžiantys represinį, nusikalstamą režimo pobūdį, buvo būdingi Dainuojančios revoliucijos bei pirmojo atkurtos Nepriklausomybės dešimtmečio, kuris sutapo su kartos formavimosi laikotarpiu¹¹, viešiesiems diskursams (Safronovas 2011; Čepaitienė 2007). Nors dėl savo jauno amžiaus šios kartos atstovai patyrė ne visas šiuose diskursuose įvardijamas režimo blogybes, jie vertina savo sovietmečio patirtis kaip svarbias, padedančias adekvačiai suprasti ir moraliai vertinti sovietinį režimą. Kritiškus režimo vertinimus jie susieja su savo biografinėmis patirtimis – juos pasitelkia interpretuodami šias patirtis. Informantai įvardija daugelį sovietmečio neigiamybių – represijas, laisvių nebuvimą, korupciją, ekonominių ir moralinių nuosmukį:

Bet aš nieko neatsimenu, kad būtų man buvę kas nors gerai Sovietų Sąjungoj. Viskas buvo blogai. Kuo toliau, tuo labiau galvoju – absoliučiai nieko... jokio žavesio [sovietmetyje – I. Š.] nėra... nieko tu negalėdavai... Mokykloje blogai gal ir nebuvo, bet gerai nebuvo. Tu negalėdavai elementarios muzikos klausytis... normalios muzikos. Televizijos nebuvo... Tu net knygos normalios negalėdavai skaityt, žurnalo negalėdavai turėt – nieko. Tai sakau... aš pamačiau užsienį, man buvo 18 metų... nesuvokiamas dalykas... Įeini į parduotuvę – ten viso yra! (V1972).

Sovietmetis taip pat reiškia, kad vertybių krizė stipri įvyko, kad pasidarė, kad vogti yra norma. Tai būdavo, irgi klasėj sakydavo: „Tai ką, tavo tėvas agurkų nevalgė?“ Tėtis visą laiką labai griežtai šitoj vietoj – anei nieko niekada. <...> Bet aplinkui buvo norma, kad ten iš kolūkio pavogt dalį agurkų ir po to parduot turguje – nu, tai kas čia? – taigi čia niekienu. Tą pats – iš gamyklų. Irgi, kiek yra iš pasakojimų, būdavo – „ai, nu, tai ką čia? – tai nieko, galima“ (V1978).

Sovietmetis man kelia, iš tiesų, daug labai neigiamų dalykų, nes būdavo, kad deklaruodavo vienas vertybes, pavyzdžiui, lygybę, brolybę, o [realiai – I. Š.] būdavo visiškai kitaip. Žmonės nedirbo sau, jie išmoko tingėti, apgaudinėti ir tai, kas bendra, pasisavinti sau. Būdavo „išrinktieji“, pavyzdžiui, pas mus miestelyje. Tai būdavo tie partiniai vadai daugiausiai (M1974).

Santykiškai nedidelė jaunesnių kartos atstovų (gimusių 1976 m. ir vėliau) sovietmečio patirtis prisiminimus daro iš dalies schemiškus. Susiedami kritiškus vertinimus su individualiomis patirtimis, informantai savo pasakojimuose išryškina, kartais net hiperbolizuoja šiuos vertinimus paremiančius ar iliustruojančius savo patirčių bruožus. Toks atminties modelis matomas prisiminimuose apie individo santykį su sovietinėmis institucijomis (jis būdingas ir

¹¹ Kartos formavimosi laikotarpiu, remiantis klasikine Karlo Mannheimo teorija, laikomas paauglystės ir ankstyvos suauglystės amžius, kai istoriniai procesai žmonėms daro didžiausią įtaką ir formuoja panašią tų pačių amžiaus kohortų pasaulėžiūrą ir elgseną. Atminties tyrimuose nustatyta, kad šiame „kritiniame“ amžiuje didžiausiu laipsniu formuojasi ir kartos atmintis (Schuman and Corning 2012).

Estijos analogiškos kartos atminčiai – žr. Nugin and Jõesalu 2016). Tai daugiausia susiję su mokykla ir vaikų darželiais, dalis vyresniųjų dar mokėsi ir sovietinėse profesinėse mokyklose ar tarnavo sovietinėje kariuomenėje. Iš esmės tai buvo vienintelės institucijos, su kuriomis jie susidūrė tiesiogiai, gal todėl kartos atmintyje jos nemaža dalimi interpretuojamos kaip sovietinio režimo represyvumo simbolis, išryškinant totalitarinei sistemai būdingas drausmines, represines ypatybes.

Būdami įsitikinę represine sovietinio režimo prigimtimi, panašius bruožus dalis informantų pabrėžia jau prisiminimuose apie vaikų darželius: pabrėžiama griežta drausmė, autoritariškas, nejautrus auklėtojų elgesys, nehumaniškos drausminančios bausmės, „niūri“, „nyki“ aplinka, atmosfera:

Darželis buvo labai nykus, labai niūrus. Mama atvesdavo, bėgdavo – sovietinės moterys lekia, dirba. Dirba tėčiai, dirba mamos, vaikai – auklėtojų valioj. Tos auklėtojos – visagalės, grupės didelės. Nu, atsimenu, kad nykus darželis, žaislai padėti – jų liest negalim, įvairios bausmės tokios... Darželyje – aš ten stovėdavau prie lango, laukdavau mamos, ir tokio nykulio labai buvo mano daržely (M1977).

I: Ten bausmė būdavo: jeigu blogai elgsies, nuvesim tave į rusų grupę.

K: Tai dabar čia esmė bausmės kokia?

I: Kad tu pas svetimus vaikus, dar ir nemoki jų kalbos. Ir žinai, tave... viskas, tave išvaro į kitą grupę, nuveda ir... „Būk dabar čia, stovėk“ (V1972).

Griežtą drausmę daugelis laiko ir tipišku tuometinės mokyklos „sovietiškumo“ bruožu. Pavyzdžiui, kalbėdama apie žaidimus mokykloje informantė mini tik tai, kad mokytojai drausdavo juos žaisti. Pabrėžiama, kad jau mokykloje stengtasi vaikus suvienodinti, neatsižvelgta į jų individualumą, o ypač specialius poreikius.

Aš buvau labai judri, kitokia negu visi, man būdavo susikaupti mokykloj – problema... Aš neišsėdėdavau klasėj – va, dėl to labai skirdavo: <...> tą labai, kaip vaikas, jaučiau – kad tu esi nemylimas, ir tave išskiria iš kitų vaikų. Tos, kurios ten mokėsi gerai – pirmūnės, penketukai – oi, dėk prie širdies, ar ne? <...> Nu, [buvo] tvarka ta tokia griežta mokykloj – netriukšmauti, čia nevaikščiot, čia nežaisti!.. Nu, žaisdavom žaidimą mergaitės, ten tą... Šokinėti... Taigi, slėpdavomės, kad tik nematyty mūsų, kaip mes žaidžiam – vis tiek buvom labai stipriai suvaržyti. Sakau, aš buvau kitokia... ir jeigu dabar kitokią tą vaiką priima kitaip... O mus padarė visus vienodus (M1977).

Tarnyba sovietinėje kariuomenėje, apie kurią pasakojo keli informantai, taip pat prisimename kaip represinio režimo simbolis ir tipiška trauminė sovietmečio patirtis. Toliau cituojamame informanto pasakojime sovietinė kariuomenė traktuojama kaip sovietinio represinio režimo modelis, kurį jis prilygina kalėjimui. Informantas šias ankstyvos suaugystės patirtis traktuoja kaip jau tuo metu padėjusias suprasti totalitarinės sistemos esmę ir susiformuoti antitotalitarines nuostatas:

Tas atsitiko, kad man iškart po to [prasiidėjus Dainuojančiai revoliucijai] teko [tarnauti sovietinėje kariuomenėje]... gal aš tuos metus laivyne vos ne kaip kalėjimą traktuojau – taip panašiai gal ir buvo – toks lageris... Kai tu kaip tik po įkvėpimo laisvės gauni tuos tris metus tarybinės santvarkos, tas dar stiprino tą suvokimą, kaip ta santvarka buvo baisi (V1970).

Tad nemažą dalį sovietmečio patirčių aštunto dešimtmečio kartos atstovai interpretuoja remdamiesi atmetančių sovietmetį diskursų, kurie vyravo kartos formavimosi laikotarpiu, sovietmečio vertinimais.

Sąlyčio su politine-ideologine sistema patirčių atmintis

Sąlyčio su politine-ideologine sistema patirtys dažniausiai iškyla atsiminimuose apie dalyvavimą ideologinėse vaikų ir jaunimo organizacijose (spaliukų, pionierių, komjaunimo). Apie tai pasakojama atviriau ir laisviau negu vyresnių kartų atstovų. Vyresnių kartų atstovai šias patirtis prisimindavo taikydami įvairias normalizavimo ir legitimavimo (pritaikymo prie dabarties demokratinės visuomenės vertybių, normų, diskursų ir pateisinimo jų atžvilgiu) strategijas (Christophe 2013; Rubavičius 2007; Šutinienė 2016a; 2016b). Aštunto dešimtmečio kartoje ir dalyvavimas organizacijose, ir jose reikštas ideologinis turinys dažniausiai traktuojami ironiškai, įvardijant moraliai „saugią“ vaikystės perspektyvą. Taikant šias strategijas toks dalyvavimas depolitizuojamas ir kuriama distancija nuo vaikystės „aš“. Nors dalyvavimas ideologinėse vaikų ir jaunimo organizacijose vėlyvuju sovietmečiu dabarties diskursuose nelaikomas „kolaboravimu“ (Klumbys 2009), informantų prisiminimuose dažnai pabrėžiamas vėlyvajam sovietmečiui būdingas atsirbojimas nuo ideologinio turinio. Šis dalyvavimas laikomas nereikšmingu, pabrėžiant, kad dalyvavimo motyvai buvę konformistiniai ir deideologizuoti:

Į pionierius ir į komjaunimą – kaip visi. Kaip visi. <...> Nes ta tvarkinga visuomenė... Lietuvoj buvo labai daug žmonių, kurie „taip, kaip reikia“, begalės jų (V1970).

Man tai buvo toks perėjimas iš vieno amžiaus į kitą – jokios, sakykim, politinės istorijos aš tame nemačiau. Man tai buvo – vat, aš dabar labiau suaugusi negu buvau (M1970).

Atsirbojus nuo ideologinio turinio, kai kuriems informantams buvo svarbūs kiti dalyvavimo aspektai – jie šioje veikloje rasdavo būdų saviraiškai, dalyvaudami žygiuose, pionierių stovyklose ir pan. Kai kurie informantai prisimena dalyvavę su entuziazmu, vaikystėje tikėję ir ideologija. Dabar į tai žiūrima ironiškai. Ironija šiuose prisiminimuose išreiškia dabartinę distanciją ir kritišką vertinimą:

Aš tokia buvau optimistė. Man tas sovietmetis... aš tai dabar kaip bendrą jausmą, tai aš tokį atsimenu, kad toks vuch! – toksai įkvėpimas mokykloj, toksai, visi pionieriai, tokie visi geri, kažkoks saugumas ten yra, vertybės tokios formuojamos... ir man netrūko, nepasakyčiau, kad kažko labai trūko gyvenime. Man kaip tik kažkokios laisvės buvo pakankamai, bet čia augant, dar visai kai vaikas buvau (M1977).

Populiari prisiminimų tema yra ir pasakojimai apie opozicines laikysenas mokyklos ir ideologinės indoktrinacijos atžvilgiu. Kaip ir pasakojimuose apie konformizmą, vaikystės amžius ir ironija yra svarbūs įrankiai interpretuojant ir šias prisiminimų temas, opozicines laikysenas informantai taip pat traktuoja su ironija, kaip „vaikiškas“. Opoziciškumas dažniausiai reikštas simbolinėmis formomis. Informantas prisimena pasipriešinimą ideologiniam „smegenų plovimui“ reiškęs savo kambaryje pasikabindamas šaltojo karo priešininkų – JAV karių – plakatus:

Visi tie „raudoni kampeliai“, viskas man buvo tiesiog, vat – vėžys! Vat, tiesiog, negalėdavau pernešti, sakau, vat – ten raudona, pas mane – Amerikos vėliava būtina! kabo ar dar kažkas tokio. Plakatus dar tada buvau gavęs tokius su Amerikos kareiviais – ir tuos buvau užsikabinęs (V1971).

Gimusio 1970 m. informanto pasakojime nepaklusni laikysena mokyklos atžvilgiu interpretuojama kaip to meto opozicija „sistemai“. Bet kartu suvokiamas ir tokio pasipriešinimo „vaikiškumas“:

Man, pavyzdžiui, tie visi pionierizmai ir taip toliau... buvo mažai priimtini. Bet sąžiningai, jeigu aš pasakyčiau, kad aš kažkoks nuo gimimo patriotas buvau, tai tikrai to suvokimo kaip patriotizmo [nebuvo – I. Š.]... Aš, man buvo atmetimas sistemos, ir aš jaučiau, kad toj sistemoj aš negaliu, kažkas man... Aš galvojau... įsivaizdavau save prisigėrusiu poetu kažkokiu. <...> Mano charakteris vis tiek yra kautis už kažkokį teisingesnį pasaulį, stengtis, kad ta visuotinė gerovė didesnė būtų. Tai tas vidinis protestas prieš tai, kas neteisinga <...> tada jįsai buvo išreikštas labai aiškiai. Man <...> mokykla, atsiprašau [tramo juoką – I. Š.], buvo visiškas priešas (V1970).

Opoziciskumas dažnai reikštas ir lietuvių nacionalizmo, kuris vėliau tapo mobilizuojančia atkurti nepriklausomą valstybę ideologija, simbolinėmis formomis. Bet ir šios formos prisimenamos su ironija ir nelaiškos rimtu pasipriešinimu. Pavyzdžiui, informantas, kurį dėl „antisovietinio“ veiksmo paauglystėje tardė KGB ir kuris dėl to patyrė sankcijas mokykloje, savo veiksmus traktuoja ironiškai, vertindamas juos kaip vaiko veiksmą, nesąmoningai išreiškusį jo bendraamžių aplinkoje vyravusias nuostatas ir neturėjusį politinio tikslo:

Nu, kažkaip aš, nežinau iš kur, bet patriotiniai tie tokie jausmai... Mokykloj KGB tardė mane jau... Nupiešiau ant lapo ženklus nepriklausomybės, prirašiau ten „Laisvę Lietuvai“ ir taip toliau, ir pasiunčiau pasirašyti... per klasę... Na, koks [galėjo būti – I. Š.] tikslas tokiam amžiui? Septinta ar aštunta klasė (V1971).

Tad ir opoziciskumas, ir entuziazmas politinio dalyvavimo ir ideologinės indoktrinacijos atžvilgiu interpretuojami ir prisimenami per vaikystės prizmę, traktuojant juos deideologizuotai bei ironiškai ir taip atskleidžiant įvairesnes šių laikysenų reikšmes nei vienareikšmiuose oficialiojo naratyvo vertinimuose.

Vyresnių šeimos kartų patirtys aštunto dešimtmečio kartos sovietmečio atmintyje

Vyresnių kartų patirčių reikšmės ir tėvų kartos vaizdiniai

Kaip minėta, aštunto dešimtmečio kartos atstovų pasakojimuose apie sovietmetį minimi ir ankstesni jo laikotarpiai, ypač stalinizmo laikai, ir šiai atminčiai gyvenimo istorijose dažniausiai atstovauja vyresnių šeimos kartų patirtys, perduotos per šeimų istorijas.

Informantų pasakojimuose apie sovietmetį senelių karta minima kur kas dažniau negu tėvų karta: seneliai minimi ir pasakojimuose apie šeimos praeitį, ypač stalinizmo patirtis, ir nostalgikuose vaikystės prisiminimuose, ir apibendrintuose sovietmečio apibūdinimuose bei vertinimuose. Kai kurie žmonės bendravimą su šia karta net laiko vienintele teigiama sovietmečio patirtimi:

Kas gero sovietmety, tai tiek, kad aš mačiau senelius, mačiau ten senąją kartą, kurios dabar nematau, viskas tuo baigiasi. Nieko daugiau gero. Viskas blogis, absoliutus nuo – iki <...> tiktai tiek, kad bendravimas, kada mačiau tikrai gerų šviesių žmonių sovietmečiu (V1970).

Dauguma informantų nurodo, kad senelių kartos atmintis jiems svarbi, o savo tėvų – pirmosios gimusios sovietmečiu kartos – tuometiniu gyvenimu jie domisi mažiau. Apie tėvų kartą daugiau kalbama ne prisimenant ar vertinant sovietmetį, o apibūdinant kartos tapatybę – savo kartos panašumus į vyresnes kartas ir skirtumus nuo jų.

Skirtinga tėvų ir senelių patirčių svarba aštunto dešimtmečio kartos atmintyje gali būti susijusi su keliomis priežastimis. Viena vertus, tėvų kartos patirtys matomos kaip mažiau besiskiriančios nuo savosios kartos negu senelių (apibrėždami savo kartos tapatybę, informantai nurodo nemažai panašumų tarp savosios ir tėvų kartos tiek struktūrinių gyvenimo aplinkybių, tiek vertybių ir elgesio normų požiūriu). Senelių kartą informantai mato kaip kitokią negu savo ir negu tėvų karta tiek dėl traumuojančių stalinizmo laikotarpio aplinkybių ir patirčių, tiek dėl jų atstovaujamų „nesovietinių“ vertybių. Šie bruožai atitinka kartos formavimosi laikotarpiu – Dainuojančios revoliucijos metu ir vėliau – atminties kultūroje dominavusio pasakojimo interpretacijas, kuriose idealizuotas tarpukario laikotarpis ir pabrėžti paskui eję sovietmečio žiaurumai ir represijos. Daugelis, tarp jų ir tie, kurių šeimos nepatyrė stalinizmo represijų, nurodo, kad senelių kartą ir jos patirtis vertina dėl jų atstovautų ikisovietinių demokratinių ir patriotinių vertybių. Seneliai aštunto dešimtmečio kartos atstovams yra moralinis autoritetas. Pasak vieno informanto, „[s]enelių karta paliko didžiulį įspūdį, buvo iš tarpukario – darbštūs, dori, religingi. Darė didelę įtaką, nors to nesiekė“ (V1970). Informantai pažymi senelių kartos drąsą, ištvermę, stiprybę, patriotizmą, o tėvų karta prisimenama kaip labiau konformistiška.

Senelių kartos reikšmei aštunto dešimtmečio kartos sovietmečio atmintyje gali turėti įtakos ir senelių vaidmuo auklėjant ją kaip „tėvų neprižiūrėtą kartą“ (angl. *latchkey generation*). Šios kartos tėvai daug dirbo, o vaikai daug laiko leisdavo su seneliais arba be suaugusiųjų priežiūros.

Tėvų karta gyvenimo istorijose dažniausiai matoma kaip sunkiai dirbanti ir laviruojanti „sistemoje“, konformistiška ir „susidvejinusi“ tarp viešosios ir privačios sferos, kad išgyventų ir užtikrintų išgyvenimą šeimoms sovietmečio darbo, buities, deficito, ideologinės kontrolės sąlygomis. Į tėvų kartą žiūrima su pagarba ir dėkingumu, bet kartu ir su gailėsčiu dėl nerealiizuotų galimybių, iš dalies kaip į „prarastąją kartą“:

Iš vienos pusės, kaip ir gaila tos kartos... Kaip sakyti, gal jie „pradingę žmonės“ – negalėjo išnaudoti tų galimybių išvažiuoti, mokytis, domėtis tuo, kuo jie nori. Labai daug turėjai į tą įdėti, kad tu pasiektum kažką. Ta prasme <...> suprantu, kad mama galėjo daug daugiau turėti savo gyvenime, negu jinai gavo (M 1974).

Bet, nors lojalumas šeimai ir emociniai ryšiai sušvelnina konkrečius vertinimus, tėvų kartoje matomas ir konformizmas bei kitos aštunto dešimtmečio kartos smerkiamos blogybės (*blatas*, vagystės ir pan.). „Ikipolitinis“ kartos amžius sovietmečiu leidžia šiuo atžvilgiu skirti save nuo tėvų ir jų konformizmą vertinti kaip tam tikrą režimo rėmimą, politinę korupciją. Kartais tėvų kartoje paplitusių blogybių visuotinumą padeda parodyti ironija, kaip šioje informanto

formuluotėje: „Dar jisai kažkur ten dirbo grūdų fabrike vagiu“ (V1972). Kaip būdingą tėvų kartai bruožą respondentai dažnai mini viešo ir privataus elgesio ir mąstymo susidvejinimą, apie kurį kalbama su atjauta, bet kartu suvokiant ir tokios pozicijos cinizmą:

Tėvai nebuvo [rezistencijos] dalyviai. Va, dalyvis – Kalanta. Visi mintyse buvo – už [rezistenciją – I. Š.]. Tai jie tokie šizofrenikai, galima pavadinti – kaip ir negali būti savimi, kaip ir skylti (M1978).

Bet tėvų kartos represijų patirtys, taip pat opozicinės ir „nesovietiškos“ laikysenos bei vertybės vertinamos taip pat kaip ir senelių, su pritarimu ir pasididžiavimu. Prisiminimuose apie tėvų kartą neretai pabrėžiami būtent „nesovietiniai“ bruožai, kuriais jie skyrėsi nuo to meto aplinkos:

Tėtis visą laiką labai griežtai šitoj vietoj – anei nieko niekada... Kad ir niekieno tas kolūkis, bet ne mano – viskas. Tos moralinės vertybės labai stipriai išlikę tėčiui (V1978).

Senelių kartos trauminė atmintis kaip „po-atmintis“

Aštunto dešimtmečio kartos seneliai (ir dalis tėvų) patyrė sunkius trauminius įvykius: sovietinę ir nacių okupacijas, karą, Stalino represijas. Nemaža šios kartos atstovų apgailestaudami nurodė, kad, nors jiems svarbi vyresnių šeimos kartų stalinizmo laikotarpio atmintis, jie apie to laiko patirtis žino fragmentiškai. Bet prisiminimuose matoma empatija, pastangos suprasti šias patirtis. Kaip minėta, būtent trečiosios genealoginės kartos santykiui su totalitarine praeitimi būdinga didesnė empatija ir kritiška distancija (Schaumann 2008). Tai ypač būdinga stalininių represijų, kurias patyrė šeimos nariai, atminčiai. Ši atmintis tarp informantų neretai funkcionuoja kaip „po-atmintis“ (angl. *postmemory*) – šeimose perduota vyresnių kartų trauminių patirčių, kurių jaunesnės kartos nepatyrė, atmintis, su kuria jaunesnės kartos emociškai tapatinasi (Hirsch 2008; 106–111). Tokiam tapatinimuisi dažnai tenka pasitelkti vaizduotę, nes šią praeitį jie „atsimena“ tik iš girdėtų istorijų, matytos vaizdinės informacijos ir elgesio, tarp kurių jie augo (ten pat). Informantai, kaip ir būdinga *po-atminčiai*, bando šią šeimos atmintį rekonstruoti remdamiesi nuotraukomis, šeimos narių prisiminimais, dokumentais ir kitais reliktais. Gimusi 1979 m. moteris, kurios pasakojimas pateikiamas toliau, empatiškai išgyvena senelių patirtas skriaudas ir neteisybes – tremties nutrauktą normalų gyvenimą ir jo planus, prarastus namus ir turta, grįžus iš tremties patirtą stigmatizaciją ir socialinę marginalizaciją. Interviu metu ji apie tai pasakojo emociškai, su ašaromis. Ši empatišką senelių ir mamos trauminių patirčių poveiklį ji sudėlioja iš pasakojimų detalių (tokių kaip jai simbolizuojantis tremties nutrauktą močiutės „normalų“ gyvenimą klevas prie klėties), asmeninių prisiminimų. Jos pasakojime atsispindi *po-atminčiai* būdingas trauminės atminties perdavimas šeimose ne tik verbalinėmis formomis, bet ir neverbaliniais veiksmais – matytomis emocijomis, elgesio bruožais (Hirsch 2008; 112).

Eidavom per miestelį su močiute – jinai ir pasakoja: va, čia toks pijokas gyvena, čia anoks, ir buvo man, vaikui, biškį... nemalonu – visą laik ten viskas juoda, viskas pilka... Bet aš suprantu paskui, kad tai yra... žmogus, iš kurio viskas buvo atimta [balsas virpa – I. Š.]... Nes, jinai pasakojo, kad miego-davo klėty, sako [ima verkti balsu – I. Š.]... klėty miegodavo, ir augdavo klevas virš jos tos klėties...

Ir man toks kažkoks labai brangus prisiminimas, kad, vat, tai iš jos atėmė! Ir atėmė, išvis, tai yra sužalojo, apskritai – žmogaus išniekinimas absoliutus, nes jie nebuvo jokie ten turtuoliai, penkis vaikus turėjo, ir turėjo tą 50 hektarų, kuriuos ten dirbo juodai ir tiek, ir leido tuos vaikus į mokslus. Ta tremtis buvo absoliutiškai be jokios priežasties. <...> Ir jie kai grįžo, pasakojo seneliai, kaip jie grįžo ir kaip juos čia laikė visi... Vis tiek aplinkoj tvyrojo, kad tie tremtiniai yra kažkokie nusikaltėliai, ir kaip ten senelis verkėdavo parėjęs, nes jo niekur nepriima – jis ten bandė ir ten dirbti, ir ten, ir ten – jo niekur nepriima, nes tu esi tremtinys, kalinys... Močiutė norėjo būt seselė ar kažkas tokio – svajoto jina. Tai ir ką? – nieko: paskui dirbo kažkokiam ten žvėrių ūkyje (M1979).

Kai kurie informantai nurodo jautę šeimos narių patirtų stalininio laikotarpio traumų įtaką savo gyvenimams, pasireiškusių baimėmis, įtampomis. Baimė, atsargumas kartais matomi ir dabartiniame savosios kartos gyvenime, suvokiant šiuos bruožus kaip sovietmečio paveldą, iš dalies perteiktą per šeimų atmintį:

Aš jaučiuosi tokia labiau negu jaunesni įsibaiminusi gal nuo tų visų: ir mamos paveldo, ir tų visų karų, ir tremčių, ir nesu drąsi, pilietiška, kad išreikščiau savo nuomonę (M1974).

Pasakojimuose apie senelių kartos patirtas represijas prisimenamos ne tik jų patirtos skriaudos, bet ir ištvermė, stiprybė, sovietmečiu reikštos patriotinės vertybės ir opozicinė laikysena. Cituojamame interviu fragmente patyrusios tremtį senelės opoziciškumas režimui ir reikštos patriotizmo vertybės sugretinamos su nuosaikesne tėvo laikysena senelės atstovautų vertybių atžvilgiu:

Jinai labai tuo didžiudavosi, kokia jinai buvo. „Onei, žalte, mūs kaip tarakuonų neišnaikins“, – kažkaip taip sakė, reiškia, kad [lietuviai yra] taurūs, kad tvirti, kad, kad [jū] neišnaikins <...>, kad ta istorija, atseit, gyva – kaip tik jinai tuo labai didžiavosi, ir kad ištvėrė – tuo didžiavosi. <...>. Ir mano tėtis <...> kad kažkokį tokį, sakykim, savo stiprų suvokimą arba vertybes kažkokias teigtų... nu, nebuvo taip nei labai prieš, nei už... Viduj gal [pritarė – I. Š.] (M1974).

Senelių kartos konformizmas aštunto dešimtmečio kartos gyvenimo istorijose

Šeimų sovietmečio atmintis, kaip ir kitos atminties formos, yra daugialypė, ne visų šeimų patirtys atitinka oficialiajame pasakojime teigiamai vertinamas sovietmečio laikysenas. Tokiu potencialiai stigmatizuojamu elgesiu oficialiajame diskurse laikomas bendradarbiavimas su okupaciniu režimu, bet to bendradarbiavimo samprata ir „kolaborantų“ bei „aukų“ grupių ribos nėra aiškios; sutariama tik dėl KGB ir kitų represinių struktūrų dalyvių kolaboravimo (Christophe 2013; 122; Čepaitienė 2007).

Apie savo šeimos narių konformizmą aštunto dešimtmečio kartos atstovai kalba drąsiau ir laisviau negu vyresnių kartų žmonės¹². Tyrimo medžiaga neatspindi visų šios atminties bruožų,

¹² Vyresnių kartų prisiminimuose patirtys, viešuosiuose diskursuose vertintos kaip kolaboravimas, dažniausiai teisintos ir normalizuotos, o buvusių represinių struktūrų narių prisiminimuose – nutylėtos (Ivanauskas 2010; Rubavičius 2009; Šutinienė 2016a). Tyrimų, kaip jaunesnės kartos vertina savo šeimos narių aktyvesnį kolaboravimą, beveik nėra atlikta. Negausūs kokybiniuose tyrimuose pasirodantys fragmentai rodo, kad informantų tėvų kartos („pirmosios sovietmečio

nes tik kelių kalbintų informantų seneliai arba tėvai užėmė pozicijas, kurios viešuosiuose diskursuose būtų traktuojamos kaip didesnis ar mažesnis „kolaboravimas“ su režimu. Dažniausiai tai buvo sovietinio režimo rėmimas dar stalinizmo laikais, kai kolaboravimo ribos buvo aiškesnės (Klumbys 2009). Bet kai kurias šios atminties strategijas hipotetiškai galima identifikuoti. Jas iliustruoja du atvejai. Abiejų informančių seneliai buvo 16-osios lietuviškosios šaulių divizijos, karo metu kovojusios Raudonosios armijos sudėtyje, nariai¹³ bei aktyvūs sovietų režimo rėmėjai (aktyvūs komjaunuoliai, kolūkių pirmininkai ir kt.) pokariu¹⁴. Abiem atvejais tai nebuvo dalyvavimas represinėse struktūrose, kas oficialiajame sovietmečio naratyve besąlygiškai smerkiama. Tirti atvejai rodo, kad, viena vertus, aštunto dešimtmečio kartos atstovai domisi ir atvirai kalba šiomis temomis. Kita vertus, galima matyti tam tikrą pasimetimą ir kartais vengimą vertinti. Viešieji diskursai šiuo atveju neteikia aiškių interpretacijų, todėl informantams tenka patiems ieškoti santykio su šia atmintimi, siekiant išlaikyti teigiamą šeimos įvaizdį. Informantė savo senelių pasirinkimų nevertina ir nesmerkia, bet stengiasi suprasti jų motyvus:

Mano tėvelio tėvai, gal per skambiai pasakysiu, bet jie priklausė komunistų ten elitui, nes močiutė tai iš viso: jinai buvo keturių ordinų kavalierė... jinai jau ten visą karą praėjusi... 16-toj divizijoje, ir jinai buvo kulkosvaidininkė... ir filmas netgi yra sukurtas, „Tarybų Lietuvos“, iš tos serijos, apie ją. Bet jinai labai nemėgo to pasakot. Senelis irgi ten turėjo kažkokių istorijų, kurių nelabai norėjo pasakot. Tai, va, tik tiek žinom, kad 16-a divizija, ir kad jinai... jos tėvus ir net šeimą sušaudė – dabar bijau tų sąvokų susimaišyt – ar sribai, ar miškiniai, už tai jinai kaip ir supyko, ir dėl to jinai įstojo į komjaunimą, ir dėl to jinai tokia aktyvi... Taip, ir jinai labai nenorėjo pasakoti. Paskui jau man buvo labai įdomu – susiradau tą filmuką ir pasižiūrėjau... Tai paklausiau, kaip jinai ten pasakojo, tai nekokie, žiauroki tie prisiminimai. <...> Močiutė tai, turbūt, iš viso ta meile anūkam bandė glaistyti tuos įvykius, ką jinai išgyveno kare <...>. Pas senelį, aš prisimenu – tai tikrai stovėjo Stalino mažiukas portrečiukas prie lovos, visą laiką. Bet jis, kažkaip, [nepasakojo – I. Š.] <...> mes gal ir per maži, kad užvest [užvestume] tą kalbą... Kiek žinau, tėvelis, tai jis toks pakovot buvo mėgėjas, kažką prieš pasakyt... Nu, šiaip mano tėvelis, tai jisai netgi dalyvavo, jau kai tas Atgimimas, Centro partijos įkūrimė ir taip toliau, jisai, man atrodo, net komunistu nebuvo, o komjaunuoliu gal ir buvo, bet jisai šiaušėsi prieš senelį (M1976).

Informantės pasakojime dažnai pabrėžiama, kad ji mažai žino. Kartais net atrodo, kad neaiškių epizodų nebandoma išsiaiškinti: pasakojant apie įvykį, jos nuomone, lėmusį senelės pasirinkimą remti režimą, nurodoma, kad senelės tėvus galėjo nužudyti tiek rezistentai, tiek sovietinių represinių struktūrų atstovai (jei būtų teisingas pastarasis atvejis, mažai tikėtina, kad

kartos“) atstovai vengė apie tokias patirtis kalbėti arba jas teisingai, pasitelkdami net oficialiųjų sovietmečio diskursų argumentus (Šutinienė 2016a).

¹³ 16-osios lietuviškosios šaulių divizijos veteranai sovietmečiu laikyti didvyriais ir naudojosi režimo privilegijomis. Žlugus sovietiniam režimui, jie kurį laiką traktuoti kaip kovoję „neteisingoje“ pusėje (Nikžentaitis 2013). Bet šią interpretaciją sušvelnino sovietmečio pabaigoje ar jau atkūrus Nepriklausomybę paskelbti veteranų prisiminimai, kuriuose išryškinti tragiški dalykai, dėl kurių juos imta iš dalies traktuoti kaip beprasmiškai paaukotas neaiškiems tikslams marionetes (Šutinienė 2016c).

¹⁴ Aktyvus okupacinės valdžios rėmimas tuo laikotarpiu, kai dar buvo daugiau pasirinkimų (taip pat ir ginkluota rezistencija), viešuosiuose diskursuose dažniausiai laikomas kolaboravimu ir smerkiamas (Klumbys 2009; Girnius 1996; 269).

tai lemtų apsisprendimą remti nužudžiusį tėvus režimą). Haraldo Welzerio tyrime nustatyta, kad neiškiai papasakoti šeimos praeities epizodai, paliekantys erdvės įvairioms interpretacijoms, leidžia išvengti keblumų, kuriuos kelia šeimos atminties ir oficialiųjų vertinimų prieštaravimai (Welzer 2008). Senelės patirtyse išryškunami trauminiai aspektai, kurie kelia atjautą ir yra politiškai neutralūs, ir beveik neminimi ideologiniai. Taip pat pabrėžiama tėvo opozicija senelio prokomunistinėms pažiūroms ir laikysenai. Tad pasakojimas iš dalies atliepia oficialųjį diskursą, vengiant jame smerkiamų dalykų ir išryškinant palankius teigiamiems šeimos narių įvaizdžiams momentus.

Kita informantė apie senelio darbą pokariu, kai jis buvo kolūkio pirmininkas, kalba kaip apie politiškai neutralų elgesį, o kariavimą Raudonosios armijos gretose legitimuoja jo patriotizmo samprata: pasak jos, jis „turėjo tokius šventus įsitikinimus, kad reikia ginti tėvynę – nesvarbu, po kokia jinais vėliava, ar po Rusijos, ar po kokia“ (M 1970).

Tad aštuntojo dešimtmečio kartai svarbi savo šeimos patirtų stalininių represijų atmintis, jos atstovai domisi ir potencialiai neigiamai vertinamomis senelių kartos patirtimis ir nebijo atvirai apie jas kalbėti. Jie stengiasi jas suprasti, nors šeimos atminties kontekstuose kartais vengia aiškiai moraliai vertinti.

Išvados

Gimusi 1970–1979 m. karta – paskutinė karta, kurios socializacija vyko dar sovietinėje institucinėje ir ideologinėje aplinkoje. Kartu tai pirmoji karta, kuri turi pakankamą psichologinę ir moralinę distanciją, leidžiančią kalbėti apie šį laikotarpį laisvai ir ironiškai. Sovietmečio patirčių atmintį kartos atstovai laiko labai svarbiu bruožu, apibrėžiančiu jos tapatybę ir skiriančiu ją nuo jaunesnių kartų. Sovietmečio atmintis aštuntojo dešimtmečio kartai svarbi ir kaip priemonė, kuri leidžia pagrįsti „realiose situacijose asmeniškai įgytu žinojimu“ (Mannheim 1952; 256) antitotalitarines nuostatas ir moralinius sovietmečio vertinimus, kurie galbūt susiformavo veikiami kartos kritiniame amžiuje vyravusių diskursų.

Aštuntojo dešimtmečio karta Lietuvos sovietmečio autobiografinės atminties diskursą papildo vėlyvojo sovietmečio vaikystės ir paauglystės patirčių atsiminimais ir lankstesnėmis, turinčiomis daugiau atspalvių negu vyresnių kartų prisiminimai vėlyvojo sovietmečio kasdienybės interpretacijomis. Jos atmintyje esama ir džiugių bei nostalgikų vaikystės prisiminimų, ir paremiančių dominuojančio antisovietinio diskurso interpretacijas kritiškų režimo vertinimų, ir senelių kartos stalininio laikotarpio patirčių „po-atminties“. Kartos gyvenimo istorijose matoma nostalgija yra universali vaikystės nostalgija, ji nėra politiška ir yra mažiau selektyvi negu vyresnių kartų „socializmo nostalgija“, kurioje neretai reiškiami dabarties kritika ar ateities utopijos. Prisiminimuose laisviau negu vyresnių kartų gyvenimo istorijose kalbama ir apie santykį su politine-ideologine sistema. Svarbus vaidmuo kartos sovietmečio prisiminimuose tenka ironijai. Ji šiuose prisiminimuose turi daugelį reikšmių, padeda ir įimti į asmens tapatybę įvairias sovietmečio patirtis, ir kritiškai vertinti sovietmečio tikrovę, atskleidžiant jos absurdiškumą.

Greta „laimingos vaikystės“ nostalgijos, aštuntojo dešimtmečio kartos sovietmečio prisiminimai demonstruoja ir kritišką (nors dėl palyginti ribotų gyvenimo sovietmečiu patirčių

kartais schemišką) sovietinio režimo supratimą bei gebėjimus jį aiškiai moraliai vertinti. Kartos sovietmečio patirčių interpretacijose gana dažnai matomos jos „kritiniame amžiuje“ dominavusių diskursų, kuriuose sovietinis laikotarpis vertintas griežtai neigiamai, įtakos. Tad asmeninės sovietmečio patirtys kartai svarbios ir kaip priemonė pagrįsti kartos socializacijoje susiformavusiems režimo vertinimams bei antitotalitarinėms nuostatoms.

Gyvenimo istorijose matomas aštuntojo dešimtmečio kartos domėjimasis savo šeimos vyresnių kartų, ypač senelių, patirtimis ir požiūris į jas rodytų, kad ši karta galbūt turi potencialo perduoti jaunesnėms šeimoms (ir visuomenės) kartoms, naujai interpretuodama ar „sugrąžindama“ nutylėtas patirtis, atmintį apie stalinizmo laikotarpį. Jų santykių su senelių kartos stalinizmo laikotarpio patirtimis galima pastebėti trečiajai genealoginei kartai būdingo domėjimosi ir empatijos apraiškų. Jas atskleidžia ir vyresnių šeimų kartų patirtų stalininių represijų „po-atmintis“, ir šios kartos domėjimasis potencialiai neigiamai vertinamomis senelių patirtimis bei atviras kalbėjimas apie jas, stengiantis jas suprasti (nors šeimų atminties kontekstuose kartais vengiama jas aiškiau moraliai vertinti). Bet kokybinio tyrimo ribos neleidžia spręsti, kiek tokios apraiškos yra visuotinės.

2017–2018 m. papasakotose kartos gyvenimo istorijose lieka iš esmės nematomas 1960–1970 m. – jų tėvų jaunystės – laikotarpis. Be minėtų priešasčių (mažesnė distancija ir patirčių bei aplinkybių skirtingumas nuo tėvų kartos, mažiau trauminės, palyginti su senelių, tėvų patirtys, vertybiškai svetimi, „sovietiški“ šio laiko gyvensenos ir mentaliteto bruožai), tai taip pat gali būti susiję su viešųjų atminties kultūros diskursų įtakomis. Šis laikotarpis mažai matomas ir visos visuomenės, taip pat tėvų kartos, kolektyvinėje atmintyje, lyginant su transformuojančių įvykių (reikšmingai keičiančių visuomenių institucinę sąrangą ir paveikiančių daugumos žmonių kasdieninį gyvenimą (Corning et al. 2013; Schuman 2013; 375)) laikotarpiais¹⁵, kurie tampa svarbiausi ir kartų atmintyje. Bet autobiografinė atmintis yra dinamiška – „tai, kas prisimenama ir kaip interpretuojama, formuoja eilinių individų ir atmintį kuriančių socialinių veikėjų kultūrinis darbas“ (ten pat; 392), tad, kintant vėlyvojo sovietmečio interpretacijoms atminties kultūroje, kitu laiku ir kituose kontekstuose tėvų kartos atmintis aštuntojo dešimtmečio kartai gali tapti svarbi.

Literatūra

- Assmann, Aleida. 2013. *Między historią a pamięcią. Antologia*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego. <https://doi.org/10.31338/uw.9788323514497>
- Assmann, Jan. 2008. „Communicative and Cultural Memory“ in Astrid Erll and Ansgar Nünning (eds.) *Cultural Memory Studies. An International and Interdisciplinary Handbook*. Berlin, New York: Walter de Gruyter: 109–118. <https://doi.org/10.1515/9783110207262.2.109>
- Assmann, Aleida; Shortt, Linda. 2012. „Memory and Political Change: Introduction“ in Aleida Assmann and Linda Shortt (eds.) *Memory and Political Change*. London: Palgrave Macmillan: 1–16. https://doi.org/10.1057/9780230354241_1

¹⁵ 2009 m. Lietuvos gyventojų (etninių lietuvių) kolektyvinėje atmintyje dominavo dviejų transformuojančių laikotarpių – 1940–1952 m. (32,5 proc.) ir Nepriklausomybės atkūrimo (84 proc.) laikotarpių įvykiai. 1960–1980 m. įvykius tarp svarbiausių Lietuvos ir pasaulio įvykių minėjo tik 1,2 proc. gyventojų (Gaidys 2013; 334).

- Boym, Svetlana. 2001. *The Future of Nostalgia*. New York: Basic Books.
- Christophe, Barbara. 2013. „Dviprasmiškumas kaip įrankis? Lietuvos istorijos mokytojai kaip kultūrinių socializmo interpretacijų reikšmių vertėjai“ kn. Alvydas Nikžentaitis (sud.) *Atminties daugia- sluoksnisškumas. Miestas, valstybė, regionas*. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas: 111–136.
- Corning, Amy; Gaidys, Vladas; Schuman, Howard. 2013. „Transformative Events and Generational Memory: A Case Study over Time in Lithuania“, *Sociological Forum* 28 (2): 373–394. <https://doi.org/10.1111/socf.12023>
- Čepaitienė, Rasa. 2007. „Sovietmečio atmintis – tarp atmetimo ir nostalgijos“, *Lituanistica* 4 (72): 36–50.
- Dobre, Claudia-Florentina. 2017. „Memorial Regimes and Memory Updates in Post-communist Romania“, *Sensus Historiae* 27 (2): 115–130.
- Erl, Astri. 2011. „Locating Family in Memory Studies“, *Journal of Comparative Family Studies* 42 (3): 303–318.
- Fivush, Robyn; Merrill, Natalie. 2014. „The Personal Past as Historically, Culturally and Socially Constructed“, *Applied Cognitive Psychology* 28: 301–303. <https://doi.org/10.1002/acp.3017>
- Gaidys, Vladas. 2013. „Kolektyvinės atminties tyrimai Lietuvoje 1989–2009 metais“ kn. Alvydas Nikžentaitis (sud.) *Nuo Basanavičiaus, Vytauto Didžiojo iki Molotovo ir Ribbentropo. Atminties ir atminimo kultūrų transformacijos XX–XXI amžiuje*. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas: 327–336.
- Gephardt, Katarina. 2018. „Productive Uses of Nostalgia in Contemporary Slovak Fiction: Veronika Šikulová’s and Maroš Krajiňák’s Experiments with Generational Memory“, *Canadian Slavonic Papers* 60 (3–4): 548–570. <https://doi.org/10.1080/00085006.2018.1512287>
- Girnius, Kęstutis. 1996. „Pasipriešinimas, prisitaikymas, kolaboravimas“, *Naujasis židinys-Aidai* 5: 268–279.
- Hirsch, Marianne. 2008. „The Generation of Postmemory“, *Poetics Today* 29 (1): 103–128. <https://doi.org/10.1215/03335372-2007-019>
- Ivanauskas, Vilius. 2011. *Lietuviškoji nomenklatūra biurokratinėje sistemoje: tarp stagnacijos ir dinamikos (1968–1988)*. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas.
- Jõesalu, Kirsti; Kõresaar, Ene. 2013. „Continuity or Discontinuity: On the Dynamics of Remembering “Mature Socialism” in Estonian Post-Soviet Remembrance Culture“, *Journal of Baltic Studies* 44 (2): 177–204. <https://doi.org/10.1080/01629778.2013.775849>
- Kaprans, Martins. 2016. „Between Improvisation and Inevitability: Former Latvian Officials’ Memoirs of the Soviet Era“, *Journal of Baltic Studies* 47 (4): 537–555. <https://doi.org/10.1080/01629778.2016.1248687>
- Klumbys, Voldemaras. 2009. *Lietuvos kultūrinio elito elgsenos modeliai sovietmečiu. Disertacija*. Vilnius: Vilniaus universitetas.
- Klumbytė, Neringa. 2010. „Memory, Identity, and Citizenship in Lithuania“, *Journal of Baltic Studies* 41 (3): 295–313. <https://doi.org/10.1080/01629778.2010.498188>
- Kõresaar, Ene. 2016. „Life Story as Cultural Memory: Making and Mediating Baltic Socialism since 1989“, *Journal of Baltic Studies* 47 (4): 431–450. <https://doi.org/10.1080/01629778.2016.1248675>
- Kõresaar, Ene; Jõesalu, Kirsti. 2016. „Post-Soviet Memories and ‘Memory Shifts’ in Estonia“, *Oral History* 47 (2): 47–58. Prieiga internetu: <http://www.jstor.org/stable/24892982>
- Kovács, Eva. 2003. „The Cynical and the Ironic – Remembering Communism in Hungary“, *Regio: Minorities, Politics, Society* 6 (1): 155–169.
- Kozlova, Anna. 2016. „“Fairy Tale for Pioneers”: Deconstruction of Official Ideology in Memories About Artek 1960s–1980s“, *European Education* 48 (3): 170–186. <https://doi.org/10.1080/10564934.2016.1222589>

- Mannheim, Karl. 1952. „The Problem of Generations“ in Karl Mannheim (ed. by Paul Kecskemeti) *Essays on the Sociology of Knowledge*. London: Routledge: 276–320.
- Michalache, Catalina. 2014. „Talking Memories of the Socialist Age: School, Childhood, Regime“ in Maria Todorova, Augusta Dimou and Stefan Troebst (eds.) *Remembering Communism. Private and Public Recollections of Lived Experience in Southeast Europe*. Budapest: Central European University Press: 251–266.
- Mineva, Mila. 2014. „Communism Reloaded“ in Maria Todorova, Augusta Dimou and Stefan Troebst (eds.) *Remembering Communism. Private and Public Recollections of Lived Experience in Southeast Europe*. Budapest: Central European University Press: 155–174.
- Mitroiu, Simona. 2018. „Literary Narratives of the Past: Generations of Memory and Everyday Life Under the Romanian Communist Regime“, *Slavonica* 23 (2): 91–112. <https://doi.org/10.1080/13617427.2018.1558938>
- Mykolaitytė, Aurelija. 2016. „Sovietmečio atminties perkūrimas šiuolaikinėje kultūroje“, *Lituanistika* 62 (3): 188–193. <https://doi.org/10.6001/lituanistica.v62i3.3376>
- Nadkarni, Maya. 2010. „‘But It’s Ours’: Nostalgia and the Politics of Authenticity in Post-Socialist Hungary“ in Maria Todorova and Zsuzsa Gille (eds.) *Post-Communist Nostalgia*. New York: Bergham Books: 190–214.
- Narušytė, Agnė. 2015. „Sovietmetis kaip meninio tyrimo objektas: Kęstučio Grigaliūno, Dainiaus Liškevičiaus ir Eglės Ulčickaitės atvejai“, *Acta Academiae Artium Vilnensis* 79: 45–59.
- Nikžentaitis, Alvydas. 2011. „Istorija, kolektyvinė atmintis, atminties ir atminimo kultūros“ kn. Alvydas Nikžentaitis (sud.) *Nuo Basanavičiaus, Vytauto Didžiojo iki Molotovo ir Ribbentropo. Atminties ir atminimo kultūrų transformacijos XX–XXI amžiuje*. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas: 7–24.
- Nikžentaitis, Alvydas. 2013. „Atminties ir istorijos politika Lietuvoje“ kn. Alvydas Nikžentaitis (sud.) *Atminties daugiasluoksniskumas. Miestas, valstybė, regionas*. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas: 517–538.
- Nugin, Raili. 2010. „Social Time as the Basis of Generational Consciousness“, *Trames* 14 (4): 342–366. <https://doi.org/10.3176/tr.2010.4.04>
- Nugin, Raili. 2015. *The 1970s: Portrait of a Generation at the Doorstep*. Tartu: University of Tartu Press.
- Nugin, Raili; Jõesalu, Kirsti. 2016. „Narrating Surroundings and Suppression: The Role of School in Soviet Childhood Memories“, *European Education* 48 (3): 203–219. <https://doi.org/10.1080/10564934.2016.1208051>
- Pohrib, Codruța Alina. 2019. „The Romanian ‘Latchkey Generation’ writes Back: Memory Genres of Post-communism on Facebook“, *Memory Studies* 12 (2): 164–183. <https://doi.org/10.1177/1750698017709869>
- Rubavičius, Vytautas. 2007. „Nomenklatūrinės atminties diskursas ir tapatumo politika“, *Kultūros barai* 9: 6–12.
- Safronovas, Vasilijus. 2011. „Lietuvos atminimo politikos tendencijos po 1990 metų“ kn. Alvydas Nikžentaitis (sud.) *Nuo Basanavičiaus, Vytauto Didžiojo iki Molotovo ir Ribbentropo. Atminties ir atminimo kultūrų transformacijos XX–XXI amžiuje*. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas: 337–378.
- Shortt, Linda. 2012. „Re-Imagining East Germany in the Berlin Republic: Jana Hensel, GDR Memory and the Transitional Generation“ in Aleida Assmann and Linda Shortt (eds.) *Memory and Political Change*. London: Palgrave Macmillan: 115–129.
- Schaumann, Caroline. 2008. *Memory Matters. Generational Responses to Germany’s Nazi Past in Recent Women’s Literature*. Berlin: Walter de Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110206593>
- Schuman, Howard; Corning, Amy. 2012. „Generational Memory and the Critical Period: Evidence for National and World Events“, *Public Opinion Quarterly* 76 (1): 1–31. <https://doi.org/10.1093/poq/nfr037>
- Šutinienė, Irena. 2014. „Vyresniosios kartos sovietmečio atminties bruožai posovietinių atminties

- diskursų kontekstuose“ kn. Dalia Leinartė, Laima Žilinskienė, Sigita Kraniuskienė, Irena Šutinienė, Ingrida Gečienė *Sovietmečio atmintis gyvenimo istorijose*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla: 217–254.
- Šutinienė, Irena. 2016a. „The Construction of Continuous *Self* in the Life Stories of Former Soviet Officials in Lithuania“, *Journal of Baltic Studies* 47 (4): 513–536. <https://doi.org/10.1080/01629778.2016.1248678>
- Šutinienė, Irena. 2016b. „Sovietmečio atmintis ir asmens tapatumo tęstinumas pirmosios sovietmečio kartos gyvenimo istorijose“ kn. Laima Žilinskienė (sud.) *Gimę socializme: pirmoji sovietmečio karta*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla: 129–184.
- Šutinienė, Irena. 2016c. „Negotiating Borders: Conflicting Memories of World War II Participants in Lithuania“ in Anu Kannike and Monika Tasa (eds.) *The Dynamics of Cultural Borders*. Tartu: University of Tartu Press: 169–188. https://doi.org/10.26530/OAPEN_609474
- Welzer, Harald. 2008. „Collateral Damage of History Education: National Socialism and the Holocaust in German Family Memory“, *Social Research* 75: 287–314.